

Marek Gosztyła

Krajobraz wielokulturowy Przemysła

Za powszechnie przyjętą pierwszą wzmiankę traktującą o pobycie Żydów w Przemysłu uważa się informację podaną przez Jehudę ben Meira ha-Kohena z pierwszej połowy XI wieku. Zapis ten wskazywał na istnienie w pierwszej połowie XI wieku osadnictwa żydowskiego w Przemysłu¹.

Ludność żydowska osiedliła się w kwartale miasta leżącym w kierunku północno-wschodnim od rynku miejskiego. W XV wieku, kiedy wybudowano mury obronne miasta, dzielnica ta została włączona w struktury miejskie. Obszarowo należała więc do śródmieścia miasta i od strony północnej graniczyła z mostem, Bramą Wodną, a od strony wschodniej z Bramą Lwowską. Obszar ten był zamieszkały przez ludność żydowską i ludność wyznania chrześcijańskiego². Jak wyglądała zabudowa tego obszaru, niewiele wiemy z opublikowanych źródeł, gdyż badacze architektury miasta Przemysła nie zajmowali się tym zagadnieniem.

Począwszy od przełomu XVII i XVIII wieku Żydzi zaczęli kupować działki i domy w obszarze centrum miasta. W śródmieściu około 1798 r. na ogólną liczbę 250 domów, 98 należało do Żydów, 97 było własnością mieszczan, 24 były w rękach duchowieństwa, 21 stanowiło własność szlachty, a 10 miało charakter obiektów użyteczności publicznej. 10 placów było pustych po zniszczonych domach³. Proces przemieszczania się ludności żydowskiej w centrum miasta trwał aż do wybuchu II wojny światowej.

Z krótkim opisem dzielnicy żydowskiej spotykamy się w funkcjonującej literaturze. Około 1661

roku dzielnica określana jako miasto żydowskie liczyła 102 domy, które wznosiły się przy 11 nieregularnych uliczkach. Z końcem XVII wieku większość domów było drewnianych. Odnotowano w tamtym okresie pięć kamienic trzypiętrowych i pięć kamienic dwupiętrowych. Najokazalszym budynkiem w dzielnicy była renesansowa synagoga wybudowana w 1594 r. w oparciu o obowiązujące reguły prawne. Wcześniej, bo przez okres co najmniej 20 lat, Żydzi utrzymywali drewnianą synagogę. W 1910 roku poddano ją restauracji pod kierunkiem arch. Tadeusza Mokłowskiego ze Lwowa. W trakcie prac synagoga otrzymała od strony ul. Jagiellońskiej renesansową attykę.

Juliusz Brunelik wzmiankuje, że przy ul. Jagiellońskiej 45 „stoi nowa w maurytańskim stylu zbudowana synagoga postępową”⁴.

Bożnica w północno-wschodniej części Przemysła stanowiła dominantę w krajobrazie kulturowym miasta. W zespole miejskim była wybudowana rzeźnia, łaźnia, szpital i zajazd⁵. W przestrzeni miasta żydowskiego centralnym miejscem był plac zwany Targowicą.

Zobrazowany plan dzielnicy żydowskiej na mapie katastralnej Przemysła z 1852 roku pozwala na sformułowanie myśli, że miasto to zostało ukształtowane w oparciu o archetypy występujące w różnych kulturach. Środkiem miasta był plac – targowica, przy którym skupione były najważniejsze budowle. To miejsce centralne zaakcentowane było przez renesansową synagogę, która spełniała najistotniejsze funkcje mieszkańców. Środek jako jedno z najstarszych pojęć, mające swoje miejsce

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

w historii rozwoju człowieka, widoczny jest również w nurcie świątyni.

Granice przestrzenne miasta żydowskiego nie miały wymiaru materialnego, bowiem tworzyły wspólny organizm miejski z założeniem przestrzennym Przemysła. Od strony północnej i północno-wschodniej w XVI i XVIII wieku przebiegały mury obronne wspólne dla całego miasta. Umocnienia miejskie oprócz funkcji militarnych pełniły rolę symboliczną, mówiły o potędze, prestiżu miasta i o ochronie mieszkańców wielu wyznań. Granica przebiegająca od strony południowej i zachodniej była umowną sygnalizującą odmienną religijną, styk różnych kultur. Natomiast wyodrębniły się granice, które wyznaczały różne rodzaje własności.

Między społecznością żydowską a pozostałymi mieszkańcami miasta nie stawiano bram, które pojmowane były jako miejsce styku dwóch różnych przestrzeni⁶. Wspólne bramy zwane Wodną i Lwowską prowadziły do aglomeracji miejskiej.

Przemyscy Żydzi począwszy od połowy XVI wieku korzystali z cmentarza, który ulokowany został na Podgórzu i czynny był do połowy XIX wieku⁷. Kultura żydowska zachowała swoją odrębność. Zachowywanie i pielęgnowanie treści, objawiającej się w religii wyznaczały charakter obiektów kultowych: bożnic, cmentarzy i koncepcji rozplanowania osad⁸.

W Przemysłu zachowały się duże bóżnice. Wzniesiona w 1886-1890 z inicjatywy tzw. postępowych Żydów przy ul. Słowackiego, zaliczana jest do świątyni orientowanych. Zachował się tylko wystrój zewnętrzny. Druga bóżnica wybudowana została w latach 1890-1909 z inicjatywy Towarzystwa Izraelskiej Świątyni Zasańskiej przy ul. Unii Brzeskiej. Również jest świątynią orientowaną, bowiem od strony wschodniej mieściła się główna sala modlitw. Budowla w XXI wieku reprezentująca zabytek z przeszłością kulturową popada w ruinę.

Od roku 1595, kiedy w Brześciu zawarto unie pomiędzy synodem biskupów prawosławnych a kościołem katolickim, dano początek nowemu wyznaniu greckokatolickiemu nazywanego również unickim. Kiedy w XIX wieku upowszechnił się wyraz Ukraina, wyznanie greckokatolickie stało się wyróżnikiem odrębności, a synonimem pojęcia Ukraińiec było często pojęcie grekokatolik⁹.

Znanym i docenianym osiągnięciem kultury ukraińskiej jest architektura cerkiewna. Budownictwo cerkiewne jest duszą narodu rosyjskiego i ukraińskiego. Budowniczowie pozostawili po sobie swój dorobek. Budowle te stanowią świadectwo łączności minionych pokoleń z dobą współczesną.

Po pierwszym rozbiórce Polski Cerkiew Greckokatolicka została poddana reformom kościelnym

wprowadzanym przez Marię Teresę, a następnie przez Józefa II. Po II wojnie światowej Cerkiew Greckokatolicka została przez władze PRL-u zdelegalizowana¹⁰. Od 16 stycznia 1991 roku rozpoczął się proces rekonstrukcji urzędów, instytucji i sieci parafialnej obrządku greckokatolickiego¹¹.

W Przemysłu w architekturze i sztuce widoczny jest mecenat książąt polskich i ruskich. Budowle cerkiewne i kościoły łacińskie budowali zarówno Polacy, jak i Rusini. Przy wznoszeniu cerkwi katedralnej św. Jana Chrzciciela, ufundowanej na początku XII wieku w stylu romańskim, pracowali Polacy¹². Wzgórze zamkowe, na którym zachowały się ślady rozwoju cywilizacji ludzkiej, określane jest jako miejsce o nawarstwieniu wielokulturowym. Prowadzone badania o profilu interdyscyplinarnym potwierdziły, że pierwszymi budowlami kamiennymi, które wybudowano w grodzie, był zespół rotunda – palatium wybudowany po 1018 roku, który funkcjonował stosunkowo krótko (rozebranie mogło nastąpić po roku 1030, kiedy książęta ruscy objęli panowanie nad Przemysłem)¹³. Dla badaczy pozostaje do końca jeszcze nierozstrzygnięty problem, która z budowli, rotunda czy palatium, stawiana była w pierwszej kolejności. Kontynuowane badania być może wykażą, że proces chrystianizacji kraju decydował o pierwszeństwie budowy świątyni.

Drugą wzmiankowaną wcześniej świątynią murywaną była cerkiew pałacowa. Przy świątyniach zlokalizowano cmentarz¹⁴.

Ludność ruska osiedlona była w rejonie Władycza, Wilcza, Przekopanej oraz na Zasaniu¹⁵. W obrębie murów miejskich na Władyczu w XV wieku była pobudowana cerkiew katedralna w stylu gotycko-renańsowym pw. św. Jana Chrzciciela¹⁶. Na ten wiek przypada budowa kilku kolejnych cerkwi: św. Mikołaja na Podgórzu, św. Michała Anioła (św. Eliasza Proroka) na Podzamczu, Narodzenia Pańskiego nad Sanem, Wszystkich Świętych w pobliżu późniejszej ulicy Wodnej, św. Barbary na którymś przedmieściu i św. Jerzego na przedmieściu Psarcze¹⁷.

Wrońnięte w krajobraz kulturowy miasta cerkwie wyróżniały się założeniami wielonawowymi zwieńczonymi kopułą lub kopułami. Charakterystycznym obrazem tych budowli była wielokrotność elementów architektonicznych. Architektura i sztuka cerkiewna tworzyła przestrzeń charakteryzującą się tajemniczością, wspaniałością, majestatem i idealizacją form malarskich¹⁸.

Zmiany w krajobrazie kulturowym Wzgórza Zamkowego zachodziły w XV, XVII i XVIII wieku. Jednak najistotniejszą zmianą było rozebranie w 1470 roku cerkwi katedralnej pw. św. Jana Chrzciciela, która od roku 1412 była świątynią ła-

cińską. Fakt ten jest łączony z budową katedry rzymskokatolickiej w miejscu częściowo rozebranej rotundy pod wezwaniem św. Mikołaja¹⁹.

Kościół św. Mikołaja, którego relikty zachowały się pod posadzką Bazyliki Archikatedralnej w Przemyślu, do dnia dzisiejszego leży w kręgu zainteresowań wielu badaczy zarówno polskich, jak i ukraińskich. Najnowsze badania pozwalają przyjąć dwa okresy datowania, tj. od około połowy XII do połowy XIII wieku i ostatnią tercję XIII wieku. Wzornikiem architektonicznym dla rotundy pw. św. Mikołaja mogą być budowle występujące w Europie zachodniej. Wielu badaczy jest skłonnych do hipotezy, określającej budowę rotundy w oparciu o kanon architektury romańskiej²⁰.

Historia kościoła rzymskokatolickiego na terenie miasta ma swoje początki w XI wieku. Za pierwszy kościół katedralny przyjmuje się kościółek pw. św. Piotra, którego lokalizacja określana jest w rejonie katedry obrządku grekokatolickiego. Obecna zaś Bazylikę Archikatedralną w Przemyślu zaczęto budować w 1460 roku na miejscu, gdzie stała rotunda pw. św. Mikołaja. Katedra łacińska w Przemyślu przez okres swojego istnienia wielokrotnie była przekształcana i otrzymywała nową plastykę w oparciu o zmieniające się kierunki w sztuce. Dlatego też w dniu dzisiejszym reprezentuje budowlę o czytelnych nawarstwieniach kulturowych²¹. Z końcem XV wieku, po zakończeniu budowy katedry łacińskiej, miasto Przemyśl w krajobrazie kulturowym otrzymuje nową sylwetę architektoniczną, która w układzie przestrzennym miasta jest widocznym znakiem z traktów komunikacyjnych prowadzących do ośrodka miejskiego.

Okres od końca XII wieku do połowy XIV wieku przyjmowany jest jako okres rywalizacji pomiędzy książętami polskimi, ruskimi i węgierskimi o władanie miastem i rozwoju osadnictwa²².

Zabytki architektury znajdujące się w centrum Przemyśla potwierdzają rolę i znaczenie miasta w życiu gospodarczym, kulturowym i politycznym Polski. Ośrodek miejski ukształtowany w tradycji średniowiecza był organizmem uporządkowanym hierarchicznie, bowiem centrum zajmowali najbogatsi, a im dalej od centrum, tym niższy był status społeczny i majątkowy ludności. Kamienice przyrynkowe w Przemyślu budowane od XVI wieku należały do zamożnych i wykształconych mieszczan, którzy zatrudniali znanych muratorów pochodzenia włoskiego²³.

Kamienica przyrynkowa w Przemyślu była nośnikiem prestiżu właścicieli, ich statusu społecznego w mieście bądź w kraju oraz odzwierciedleniem aktualnych nurtów sztuki wznoszenia miast w Europie.

W Przemyślu dokonano zmian w rozplanowaniu przestrzennym miasta po otrzymaniu od Kazimierza Wielkiego lokacji na prawie magdeburskim. Prace związane z uporządkowaniem przestrzennym towarzyszyły napływowi nowych mieszkańców: Polaków, Niemców, Rusinów i Ormian²⁴. Dla nowo przybyłej ludności polskiej i niekatolickiej określono nowe regularnie rozplanowane miasto w obrębie starego zespołu miejskiego. Wśród charakterystycznych cech tego założenia należy wyróżnić jego centralne położenie i dominację przestrzenną nad starszymi członami przestrzennymi wielkiego miasta.

Wielokulturowość miasta odczytujemy w nazwach ulic, placów i miejscach pamięci historycznych. W XVI wieku ulice wychodzące z rynku określane były nazwami: Platea Leopoliensis (ulica Lwowsko-Franciszkańska), Platea ab Ecclesia Cathedralis (ul. Fredry – Katedralna), Platea post Maccella (ulica „od jatek” – Grodzka), Platea Pistorum (ulica Rybacka – Wodna), Platea Judaica (ulica Żydowska – część ulicy Kazimierza Wielkiego). Na planie współczesnego miasta odczytujemy nazwy ulic: B. Joselewicza, Bpa Śnigurskiego, F. Rakoczego, Bpa J. S. Pelczara, O. Szykowskiego, Tatarska, Węgierska, Władycze.

Centrum miasta Przemyśla ukształtowane w XVI i XVII wieku nawiązywało do „świętego krajobrazu” doby średniowiecza. U stóp zamku ulokowany został rynek z ratuszem, kamienicami, kościółkiem katedralnym²⁵, cerkwiemi, klasztorami i miastem żydowskim. Wiek XIII wnosi do krajobrazu miasta zespoły kościelne oo. dominikanów i franciszkanów²⁶. W okresie kontrreformacji w mieście wznoszone są klasztory: jezuitów, reformatów, karmelitów, bonifratrów, misjonarzy i inne²⁷.

Nowe założenia klasztorne przyczyniły się do urozmaicenia i wzbogacenia sylwety całego założenia urbanistycznego miasta²⁸.

Założenia klasztorne powstałe w manieryzmie i baroku stanowiły kulminację treści religijnych, które poprzez wyrazy form zostały zapisane w krajobrazie²⁹.

Manieryzm i barok stworzył w Przemyślu nową przestrzeń kulturową nazywaną przez niektórych badaczy „teatrem krajobrazu”.

Zmiany w planie i przestrzeni miasta przynosi okres galicyjski i wydarzenia I wojny światowej. Rozbierane są umocnienia obronne miasta, a kasata józefińska likwiduje zgromadzenia zakonne. Rozebrany zostaje ratusz w Przemyślu³⁰, który w cywilizacji europejskiej utożsamiany jest z symbolem władzy i sprawiedliwości.

Budowa twierdzy przemyskiej od 1854 jest kolejnym ogniwem rozwijającym zabudowę miasta. Budowa dzieł obronnych, magazynów, koszar, no-

Widok na ul. Jagiellońską, w głębi kościół oo. Reformatorów, fot. Anna Ślęzak

Brama wejściowa w kamienicy przy ul. Długosza 6 w Przemysłu. fot. B. Motyl

Widok na pierzeję wschodnią Rynku w Przemysłu fot. B. Motyl

Renesansowy portal w kamienicy Rynek 17. fot. B. Motyl

wych osiedli żołnierskich, dróg fortecznych jest prowadzona w oparciu o najnowszą ówczesną myśl inżynierii lądowej i architektonicznej. Skala tego przedsięwzięcia urbanistycznego i logistycznego leży w kręgu zainteresowań badaczy z Niemiec, Austrii, Rosji, Ukrainy, Węgier, Słowacji i Włoch. Twierdza przemyska od I wojny światowej jest znana w Europie. Realizacja jej budowy, która trwała około 90 lat, angażowała wiele narodów historycznej Europy. Warownia Przemyska – „to nie tylko spłot działań o charakterze militarnym, technicznym czy urbanistycznym, lecz kolosalne, wielopłaszczyznowe zjawisko kulturowe, spłot wartości ze sfery materii i ducha”³¹. Twierdza Przemysł rozpatrywana jest obecnie w skali jednej z największych nekropolii Europy. Po zakończeniu działań wojennych w warowni w czerwcu 1915 r. pozostało w mieście i okolicy kilkadziesiąt cmentarzy. Pochowanych jest tam ponad sto tysięcy żołnierzy rosyjskich, austro-węgierskich, niemieckich i osób cywilnych różnych narodowości i wyznań³². Publikacja „Węgrzy w twierdzy przemyskiej” ukazała postać i dorobek twórczy Gezy Gyonyiego w okresie najtragiczniejszych wydarzeń w historii Europy w XX wieku³³. Dzieła forteczne tworzące twierdzę budowane były na najnowszych teoriach francuskich i austriackich szkół inżynierii wojskowej.

Realizowany program budowy twierdzy przemyskiej w znacznym stopniu przeskalował układ urbanistyczny miasta. Pomimo wydanych rewersów demolacyjnych dla właścicieli działek położonych w pobliżu dzieł fortecznych³⁴ miasto otrzymało zespoły architektoniczne i projekty rozbudowy.

Twierdza Przemysł w dobie współczesnej stanowi dla miasta dalszą perspektywę jego rozwoju.

W okresie międzywojennym wśród wybudowanych gmachów użyteczności publicznej należy wskazać: Zakład Sióstr Opatrzności Bożej przy ul. Krasieńskiego, wojskową łaźnię garnizonową przy ul. Lelewela, Dom Żołnierza przy ul. Mickiewicza, budynek poczty przy ul. Mickiewicza, Sąd Okręgowy przy ul. Konarskiego. Na Zasaniu w latach 1922-1923 zakończono budowę neogotyckiego kościoła oo. Salezjanów, w niedalekim sąsiedztwie w latach 1931-1934 wybudowano cerkiew oo. Bazylianów³⁵. Te dwie świątynie o wyniosłych sylwetkach zmieniły krajobraz kulturowy lewobrzeżnej części miasta

Wśród gmachów wybudowanych w pierwszej połowie XX wieku służących rozwojowi edukacji i nauki należy wymienić: Małe Seminarium Duchowne przy ul. Ściegiennego, Zespół Seminarium Duchownego Grekokatolickiego przy ul. Basztowej, Bibliotekę Kapituły przy ul. Kapitulnej, II

Gimnazjum im. K. Morawskiego przy ul. ks. Skargi, Ukraiński Instytut dla Dziewcząt przy ul. Kapitulnej, Miejską Szkołę Ludową przy ul. Sienkiewicza 3, Szkołę Gminną przy ul. Grunwaldzkiej 17, Szkołę Żeńską im. Hoffmanowej przy ul. Konstytucji 2, Szkołę ss. Felicjanek przy ul. Czarnieckiego 2, szkołę przy ul. Sobótki, Prywatne Gimnazjum Koedukacyjne Żydowskiego Towarzystwa Szkoły Ludowej i Średniej w Przemyślu przy ul. Tarnawskiego, Żydowską Prywatną Średnią Szkołę Zawodową Żeńską Towarzystwa Warsztatów Rękodzielniczych przy ul. Łukasieńskiego³⁶.

Wielokulturowość miasta wyznaczona była przez nurty życia kulturowego w Przemyślu. W okresie międzywojennym mecenat kulturowy należał do stowarzyszeń twórczych, kulturalnych i kulturalno-oświatowych. W działalność kulturalną zaangażowane były kościoły i wojsko. Społeczność miejską tworzyły grupy wielonarodowościowe: Polacy, Żydzi i Ukraińcy. Wielonarodowość miejska miała wpływ na formy rozwoju życia gospodarczego, oświaty i kultury³⁷.

Po zakończeniu II wojny światowej w wyniku zmian demograficznych ukształtowała się nowa przestrzeń społeczna Przemyśla. Świątynie żydowskie zmieniły swoje funkcje kultowe, zostały zamknięte bądź rozebrane. Zniknęły szkoły i stowarzyszenia żydowskie. Zniszczeniu uległy zabytki sztuki judaistycznej³⁸. Miasteczko żydowskie, po którym zachowały się mury piwnic i ulice, pokrywa niska zieleń i sieć ciągów spacerowych. Miejsce kultowe, na którym stała najstarsza bóżnica, służy celom utylitarnym.

Nastąpił odpływ ludności ukraińskiej. Likwidacji uległy szkoły ukraińskie i niektóre towarzystwa kulturalne. Część cerkwi użytkowanych jest przez kościół rzymskokatolicki³⁹.

Po roku 1947 wytworzył się nowy zbiór mieszkańców, od których zależy demokratyzacja dziedzictwa kulturowego – wielokulturowego.

W karcie Kraków 2000 w przyjętej preambule zawarto między innymi zapis traktujący o różnorodności dziedzictwa kulturowego i jego zachowaniu: „Pluralizm w społeczeństwie wiąże się z wielką różnorodnością koncepcji dziedzictwa tworzonych przez całą wspólnotę; dlatego też narzędzia i metody stworzone do właściwej ochrony powinny być przystosowane do rozwijającej się sytuacji, która podlega ciągłemu procesowi zmian”⁴⁰.

Miasto Przemysł wymaga studiów ukierunkowanych na odczytanie idei definiowanych przez jego budowniczych. Odczytanie teorii programowych miasta pozwoli kontynuować rozwój ośrodka i kultywować tożsamość kulturową.

- ¹ J. Krochmal, Krzyż i menora. Żydzi i chrześcijanie w Przemyślu w latach 1559-1772, Przemyśl 1996, s. 50.
- ² K. Arlamowski, Stosunki społeczno-gospodarcze w Przemyślu staropolskim od końca wieku XIV do roku 1772, [w:] Tysiąc lat Przemyśla. Zarys historyczny, pod red. F. Persowskiego, A. Kumysza, J. Olszaka, cz. 1, Rzeszów 1976, s. 165-397.
- ³ W. Kramarz, Ludność Przemyśla w latach 1521-1921, Przemyśl 1930, s. 33.
- ⁴ J. Brunelik, Informator Rzeszowski Jarosławsko-Przemyski na rok 1937/8, Lwów-Kraków. PKO 507.173. Rocznik pierwszy, s. 70.
- ⁵ J. Krochmal, op. cit., s. 67-74.
- ⁶ K. Dąbrowska-Budziło, Treść krajobrazu kulturowego w jego kształtowaniu i ochronie, Kraków 2002, s. 122-143.
- ⁷ A. Fenczak, Zarys dziejów cmentarzy przemyskich, [w:] Cmentarze przemyskie. Przewodnik, Przemyśl 1981, s. 6-12.
- ⁸ K. Dąbrowska-Budziło, Treść... op. cit., s. 242.
- ⁹ A. Saładiak, D. Sochacka, Pamiątki i zabytki kultury ukraińskiej w Polsce, Warszawa 1993, s. 24.
- ¹⁰ S. Stępień, Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa, Przemyśl 1994, s. 220.
- ¹¹ Tamże, Źródła do dziejów reaktywowania i organizacji struktur kościoła grecko-katolickiego w Polsce w latach 1989-1996, s. 300-304.
- ¹² Tamże, s. 12.
- ¹³ Przedromańskie palatium i rotunda na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu, Przemyśl 2002, s. 65.
- ¹⁴ Tamże, s. 10.
- ¹⁵ A. Kunysz, Przemyśl w pradziejach i wczesnym średniowieczu, Przemyśl 1981, s. 166.
- ¹⁶ A. St. Fenczak, Sytuacja wyznaniowa w Przemyślu za Władysława Jagiełły. Wybrane problemy, [w:] Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa, T. 1, Przemyśl 1990, s. 130.
- ¹⁷ Tamże, s. 132-133.
- ¹⁸ K. Dąbrowska-Budziło, Treść krajobrazu kulturowego w jego kształtowaniu i ochronie, Kraków 2002, s. 249.
- ¹⁹ Tamże, s. 11.
- ²⁰ Z. Pianowski, M. Proksa, Rotunda św. Mikołaja w Przemyślu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych, [w:] Dzieje Podkarpacia, T. V, Krosno 2001, s. 271.
- ²¹ St. Cebula, M. Gosztyła, Bazylika Archikatedralna w Przemyślu, Przemyśl 2001, s. 5-6.
- ²² A. Kopeczki, Źródła archeologiczne do początków chrześcijaństwa w Przemyślu, [w:] Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa, T. 1., s. 103.
- ²³ J. T. Fuzik, W. Fuzik, Studium architektoniczno-historyczne opracowane w ramach interdyscyplinarnego studium dla celów rozwiązań technicznych i organizacyjnych w rewaloryzacji starego miasta w Przemyślu, Kraków-Przemyśl, czerwiec 1989, mps. Urząd Miasta Przemyśla, s. 22-23.
- ²⁴ A. Berdecka, Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333-1370), Studia i materiały z historii kultury materialnej, T. LV, Wrocław 1982, s. 23-29.
- ²⁵ K. Dąbrowska-Budziło, Treść krajobrazu..., op. cit., s. 164.
- ²⁶ A. Kunysz, Przemyśl-Tysiącletni gród nad Sanem, [w:] Przemyśl, miasto zabytków i kultury, Kraków 1968, s. 10.
- ²⁷ Tamże, s. 21.
- ²⁸ J. T. Frazik, Sztuka Przemyśla i okolicy, [w:] Przemyśl..., op. cit., s. 61.
- ²⁹ K. Dąbrowska-Budziło, Treść..., op. cit., s. 254.
- ³⁰ J. T. Frazik, Sztuka Przemyśla i okolicy, [w:] Przemyśl..., op. cit., s. 64.
- ³¹ K. Wielgus, J. Środulska-Wielgus, W. Brzoskwinia, Stan badań z uwzględnieniem kwecendy w Centralnym Archiwum Wojskowym w 1997 i 1998r., [w:] Zeszyt popularno-naukowy Nr 1/2000, Przemyśl 2000, s. 12.
- ³² J. Różański, Twierdza Przemyśl, Rzeszów 1983, s. 113.
- ³³ Węgrzy w twierdzy przemyskiej, pr. zb. pod red. A. Kunyszyn, Przemyśl 1988.
- ³⁴ M. Dalecki, Przemyśl w latach 1918-1939 przestrzeń, ludność, gospodarka, Przemyśl 1999, s. 36.
- ³⁵ Tamże, s. 55.
- ³⁶ Zabytki architektury i budownictwa w Polsce województwo przemyskie, Warszawa 1998, s. 234-236.
- ³⁷ M. Dalecki, Przemyśl w latach 1918-1939..., op. cit., s. 210.
- ³⁸ Z. Konieczny, Zmiany demograficzne w południowo-wschodniej Polsce w latach 1939-1950, Przemyśl 2002, s. 168.
- ³⁹ Tamże, s. 168-169.
- ⁴⁰ Dziedzictwo kulturowe fundamentem rozwoju cywilizacji 23-26 października 2000, Międzynarodowa konferencja konserwatorska